

ЗАГОСТРЕННЯ МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН У БІЛОРУСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.) У СВІТЛІ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ¹

Казак Олег Геннадійович

кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Білоруського державного економічного університету, Мінськ

E-mail: olegkazak90@tut.by

Scopus Author ID: 57212406931

<https://orcid.org/0000-0003-3859-8071>

Researcher ID: AAM-8826-2021

У статті аналізуються різні аспекти взаємовідносин найбільших конфесійних груп білоруських губерній Російської імперії (православних і католиків) у кінці ХІХ – початку ХХ ст. в контексті реалізації моделей самоідентифікації «свій – інший» і «свій – чужий». Особлива увага надана характеристиці діяльності католицьких священнослужителів і співчуваючих їм фанатично налаштованих парафіян з розпалювання міжконфесійної ворожнечі (образи на адресу представників іншої конфесії, необґрунтовані заклики до переходу в католицизм, помилкове трактування Указу «Про зміцнення початків віротерпимості» і Маніфесту 17 жовтня 1905 р. та ін.). Авторитет, який мали католицькі священики в середовищі прихожан, часто зумовлював вороже ставлення останніх до своїх сусідів іншого віросповідання. У статті наводиться багато прикладів того, що поява фанатично налаштованих ксьондзів в певній місцевості часто порушувала мирний, безконфліктний перебіг релігійного життя. У той же час мали місце випадки, коли каталізатором загострення міжконфесійних відносин ставали помилкові дії православних священиків і рядових парафіян. Приводяться фактографічні докази пропагандистської діяльності католицьких священнослужителів в польському національному дусі, аналізується реакція влади на неї. Детально описаний найбільш резонансний конфлікт між католиками і православними на початку ХХ ст. – епізод в містечку Зельва Волковиського повіту Гродненської губернії. Основу джерельної бази статті склали документи Національного історичного архіву Білорусі та Національного історичного архіву Білорусі в м. Гродно. Дана стаття може бути корисна фахівцям з історії, студентам, всім, хто цікавиться проблематикою релігійних і національних відносин в країнах Європи. Перспективи подальших досліджень в цій області бачимо в порівняльному аналізі ситуації в Білорусі та інших строкатах в конфесійному і етнічному плані регіонах Центральної та Східної Європи ХХ – ХХІ ст.

Ключові слова: православні, католики, міжконфесійні відносини, конфлікти, пропаганда.

Постановка проблеми. Людина визначає себе тільки через відмінність і схожість з іншими людьми. Особистісна і соціальна ідентичності індивіда не передбачають одна одну: не можна бути особистістю, не будучи частиною суспільства, а це значить, що людина в будь-який конкретний момент виступає членом конкретної групи, відмінної від усіх інших груп. Існує багато маркерів соціальних кордонів між групами (антропологічний тип, мова, релігія та ін.). Відносини між групами можуть бути описані за допомогою категорій «свій», «інший» і «чужий». Вихідною тут є «своя» група, в якій зосереджуються соціальний мир і особиста свобода. Її взаємодії з «іншою» групою можна описати як добросусідські і товариські, можливо навіть кооперативні взаємовідносини. «Чужа» група оцінюється вкрай негативно, членам «своєї» групи пропонується зберігати максимальне дистанціювання від неї. Зазначені тенденції простежуються у взаємовідносинах представників основних конфесій білоруських губерній Російської імперії (православних і католиків) кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Білоруські губернії (Гродненська, Мінська, Могилевська, Вітебська) були поліконфесійними і поліетнічними регіонами. Згідно з даними перепису 1897 р., у Гродненській губернії православні склали 57,34% населення, католики – 24,11%. Білоруську мову вважали рідною 43,97% населення губернії, українську – 22,61%, польську – 10,08%, великоруську – 4,62% [Тройницькій, 1904а, с. IX]. Саме в Гродненській губернії фіксувалися найбільш напружені відносини між православними та католиками. У Мінській губернії проживало 72,56% православних, 10,15% католиків. 76,04% населення були білорусами, 3,91% – великоросами, 3,01% – поляками [Тройницькій, 1904б, с. VIII–IX]. У Могилевській губернії до православних себе відносили 83,13% населення, до католиків – 2,98%. В етнічному плані 82,39% населення губернії були білорусами, 3,45% – великоросами, 1,4% – поляками [Тройницькій, 1903а, с. VIII–IX]. У Вітебській губернії налічувалося 55,44% православних, 23,99% католиків. Але основну масу католицького населення склали поляки (3,38% від населення губернії), а латиші (17,73%). Для російської

¹ Стаття підготовлена при фінансовій підтримці Білоруського республіканського фонду фундаментальних досліджень у рамках виконання проекту на тему «Образи «свого», «іншого» та «чужого» в контексті традиції віротерпимості в білорусько-литовських губерніях, центральній та північній Росії: порівняльний історичний та філософсько-релігієзнавчий аналіз (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)» на 2020–2022 рр., проект № Г20Р-211.

влади латиші, на відміну від поляків, не представлялися «небезпечною загрозою», діяльність католицьких священників тут не мала такого виразного національного забарвлення, як у Гродненській губернії. 52,95% населення Вітебської губернії було білорусами, 13,3% – великоросами [Тройницький, 1903b, с. X–XI]. Відносини між носіями різних моделей релігійної та етнічної ідентичності, що проживали по сусідству, великою мірою залежали від місцевих католицьких (переважно) і православних священнослужителів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найважливішою роботою сучасної білоруської історіографії з проблематики статті є монографія О. Ю. Бендіна «Проблеми віротерпимості в Північно-Західному краї Російської імперії (1863 – 1914 рр.)» [Бендин, 2010]. На основі багатого фактографічного матеріалу (документи з архівів Білорусі, Росії, Литви) автор аналізує моделі взаємовідносин між католиками і православними білоруських губерній. У полі зору вченого знаходилися різні аспекти законодавства, рішення центральної влади, побутові практики взаємовідносин представників різних конфесій. У подібному руслі виконана монографія В. М. Лінкевича [Линкевич, 2008]. Локальним практикам взаємостосунків між католиками і православними, активізації діяльності католицьких священнослужителів присвячена стаття А. І. Ганчара [Ганчар, 2020]. О. О. Кисельов аналізує конфесійну ситуацію в Білорусі з погляду католицької церкви [Киселев, 2021]. Даний аспект довгий час залишався на периферії дослідницького інтересу білоруських істориків.

Слід зазначити недостатню увагу названих авторів до документів Національного історичного архіву Білорусі в м. Гродно. У фондах архіву зберігаються раніше не введені в науковий обіг матеріали, що дозволяють доповнити картину міжконфесійних відносин у Гродненській губернії – найбільш конфліктогенному білоруському регіоні кінця XIX – початку XX ст.

Постановка завдання. Мета статті – на основі вперше введених до наукового обігу джерел проаналізувати механізми впливу різних суб'єктів (католицького та православного духовенства, чиновників, рядових віруючих обох конфесій) на міжконфесійні відносини в білоруських губерніях Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Часто характер міжконфесійних відносин в тій чи іншій місцевості був обумовлений особистісним фактором (появою фанатично налаштованих священнослужителів, урядовців). Типовий випадок описаний у рапорті Гродненського повітового справника Гродненському губернатору (у 1907 – 1912 рр. – В. М. Борзенка) 14 жовтня 1908 р., у якому йдеться про ситуацію в Індурській волості: «Між представниками сільського населення Індурської волості хороші відносини. Зблизили їх: однакове суспільне становище, однаковий рівень розвитку, спільні інтереси і умови, якими складено суспільне життя в одних і тих же селах. Різниця віросповідань не відображалася на добрих відносинах, встановлених між православними і католиками, і в селянському середовищі нерідко

бували випадки змішаних шлюбів, які зміцнили добрі відносини родинними. Релігійної ворожнечі між селянами не було, і в окремих випадках, коли в тій чи іншій близькій сім'ї відбувалася будь-яка подія в родині, наприклад, весілля, похорон тощо, православні завжди відвідували костел, а католики – церкву». Ця ситуація різко змінилася після призначення в костел ксьондза Н. Соболевського: «Він екзальтований фанатик, відчуває особисту ворожнечу до православ'я і з метою приєднання православних селян, які проживають у його парафії, до римсько-католицької віри поселив до них ненависть з боку католиків» [НІАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1297, л. 3–3 об.]. Аналогічним чином описував роль настоятеля Дворецького костелу ксьондза М. Ужумедського Слоніський повітовий справник: «До прибуття ксьондза М. Ужумедського в містечко Дворец православні і католики жили дуже дружно, не цуралися один одного і ходили незалежно від віросповідання – православні до костелу, католики до церкви. Шлюби зверхувалися змішані. За останні ж 4 роки, тобто з часу прибуття в Дворец ксьондза М. Ужумедського, всі ці добрі християнські відносини настільки загострилися, що вони починають один одного ненавидіти; при найменшій сварці католики обзивають православних відщепенцями, недовярками і кацапами, цураються православних, не приймають у себе вдома ...» [НІАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1166, л. 7 об.]. Жителі села Киселі в показаннях приставу 4-го стану Гродненського повіту (1907 р.) відзначали: «Кілька років тому католики були дуже доброзичливі й ніколи не дозволяли собі глумитися над православною вірою». Ситуація змінилася після проповідей католицького священника Б. Яроцького [НІАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1110, л. 43–43 об.]. Волковиський повітовий справник у своєму рапорті Гродненському губернатору (у 1912 – 1913 рр. – П. М. Боярський) 7 лютого 1913 р. характеризував міжконфесійну ситуацію в місцевості після призначення вікарним Волковиського костелу І. Пуціловського: «Діяльність ксьондза І. Пуціловського створила несприятливе становище в цій місцевості: католики глумляться над православними, переслідують їх всілякими способами, лають православну віру і тим бажають змусити православних прийняти католицизм». Особливо підкреслювалося, що до появи у Волковиському повіті ксьондза І. Пуціловського подібних проблем не було: «Раніше, до прибуття у Волковиський приход ксьондза І. Пуціловського, нічого подібного не було, і селяни, як католики, так і православні, ніяких релігійних питань не загострювали, були присутні одні у інших на хрестинах, весіллях та похоронах» [НІАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1883, л. 1–1 об.]. У архівах відклалися десятки документів подібного змісту. Можна визнати справедливим висновок білоруського історика В. М. Лінкевича: «У останній третині XIX – на початку XX ст. явного відкритого гострого протистояння на релігійному ґрунті в Білорусі не спостерігалось. Проте прояви нетерпимості та ворожості мали місце з боку представників обох християнських релігій. Щоправда, у католицького духовенства ця релігійна нетерпимість

була більш яскраво виражена, ніж у православних» [Линкевич, 2008, с. 84–85].

Священик традиційно був одним з головних авторитетів для католиків білоруських губерній. У разі ворожого ставлення ксьондзів до православних це приводило до загострення міжконфесійних відносин у певній місцевості. У рапорті Слонімського повітового справника (15 листопада 1905 р.) повідомлялося про ставлення місцевих католиків до Слонімського декана ксьондза Петраніса: «Ксьондз Петраніс – людина розумна, справи свої веде до наміченої мети енергійно; завдяки ж такому співчуттю серед прихожан-католиків, які, по-рабськи підкоряючись його волі, приховують всі його накази, немає ніякої можливості докладно і цілком точно з'ясувати ту участь, яку він приймає в цій справі (розпалювання ворожнечі – О.К.)» [НІАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1053, л. 52]. Гродненський губернатор (у 1902 – 1903 рр. – П. А. Столипін) в листі Міністру внутрішніх справ (у 1902 – 1904 рр. – В. К. Плеве) 20 вересня 1902 р. так характеризував роль в локальному суспільстві ксьондза Цехановецького костелу Бельського повіту І. Гауля: «Вплив його на католицьке населення і симпатії до нього останнього настільки великі, що, за словами самих католиків, в особі ксьондза І. Гауля Бог послав їм свого ангела» [НІАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 849, л. 7]. З аналогічної причини чиновникам було дуже складно зібрати відомості про діяльність згаданого ксьондза І. Пуціловського: «Католиків не представлялося можливим допитувати, так як, перебуваючи під впливом ксьондза, ніхто з них, із-за обоювання гніву його і місцевих вірних йому односельчан-католиків, давати показання проти нього і не зважився б» [НІАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1883, л. 3 об.]. Мали місце і прямо протилежні випадки – падіння авторитету католицьких священиків внаслідок їх низьких моральних якостей. Наприклад, парафіяни Горбачевського костелу Полоцького повіту Вітебської губернії скаржилися Могилевському архієпископу на настоятеля Піняровіча (він відмовляв прихожанам в таїнствах, лаявся). У результаті багато парафіян стали відвідувати православну церкву: «Кажуть, що їм туди приємніше ходити, тому що там священик не лається на них, вони можуть спокійно помолитися Богу» [НІАБ, ф. 1781, оп. 21, д. 19а, л. 21–21 об.]. Подібні ситуації, безумовно, ставали причиною духовної дезорієнтації католиків.

Мали місце і випадки, коли винуватцями погіршення міжконфесійних відносин були православні. Влітку 1905 р. Могилевський римсько-католицький архієпископ Є. Шембек розглядав справу нащадків покійного дворянина П. Заранека, власника маєтку Тіховка Селютської волості Вітебського повіту. У маєтку була збудована родинна римсько-католицька церква, приписана до вітебського приходу Святого Антонія. У 1904 р. останній власник маєтку К. Заранек продав його генерал-майору Флейшману. Православна дружина Флейшмана забрала ключі від церкви і не дозволяла католикам здійснювати там обряди [НІАБ, ф. 1781, оп. 5, д. 141, л. 5–5 об.]. У результаті проведеного розслідування Флейшман повернула ключі від каплиці Вітебському католицькому декану. У 1905 – 1906 рр. загострилися відносини між

католиками і православними села Раготна Слонімського повіту. В селі з подачі ксьондза Петраніса стали поширюватися чутки, що місцева церква може бути передана католикам. Вороже налаштовані католики стали відвідувати православну церкву, на деяких богослужіннях була присутня поліція. Слонімський повітовий справник, який проводив розслідування, прийшов до висновку про часткову вину ксьондза Петраніса. Але і місцевий православний священик, на думку справника, був винен не в меншій мірі в нагнітанні ворожості. Для врегулювання конфлікту справник пропонував наступні заходи: «1. Припинити будь-які недоречні розмови з селянами православного духовенства, особливо розмови і читання газет священиком Накришської церкви Д'яконовим, який навіть на з'їзді селян і поміщиків 5 грудня публічно сказав: «Я впевнений, що в Роготне буде криваве побоїще між православними і католиками, притому маєток Роготно сильно постраждає». 2. Перевести в інший повіт ксьондза Петраніса, який має великий вплив серед католицького населення і в справі вимоги передачі церкви грає велику роль. 3. Призначити в прихід досвідченого і розумного священика, який діяв би з достатнім тактом і заслужив би довіру населення» [НІАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1053, л. 74.]. В іншому рапорті Слонімський повітовий справник повідомляв, що православне населення повіту з підозрілістю відносилось до свого духовенства. Причина цього явища, на думку чиновника, полягала в «нечуйності і корисливому ставленні православного духовенства до духовних обов'язків» [НІАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1053, л. 93 об.]. Після призначення нових священнослужителів конфлікт в селі Роготна втратив свою гостроту.

Зрозуміло, що в архівних документах представлена передусім офіційна точка зору, згідно з якою головними винуватцями конфліктів були католицькі священнослужителі. Слід звернути увагу і на альтернативний підхід до проблеми, який був представлений в католицькому виданні Віленської єпархії «Dwutygodnik Djecezalny» (видавався з 1910 р.). У журналі досить активно заперечувалася вина католицьких пастирів в провокуванні конфліктів на ґрунті нетерпимості між представниками різних віросповідань. Навпаки, відповідальність за конфлікти покладалася на місцеве чиновництво і опосередковано на представників православного духовенства. Наприклад, в статті «Католицький фанатизм» говорилося про те, що всюди «прихильники двох і навіть декількох віросповідань зможуть жити один з одним у згоді і взаємній повазі», поки серед них немає агітатора в мундирі або іншої, відмінної від одягу середнього селянина, уніформи». Специфічною рисою православного духовенства в білоруських губерніях «взалякуванням, що спирається на поліцейський апарат», а не «науковою полемікою і особистою самовідданістю пастирів, які щиро віддані справі свого віросповідання». Наприклад, у статті «Тактика Росії» стверджувалося, що православні священики займаються не стільки вдосконаленням своєї діяльності, скільки «уявними і ніколи не підтвердженими гріхами ксьондзів і панів, які нібито всіма правдами і

неправдами спокушають бідний білоруський народ» [Киселев, 2021, с. 9–10].

Чиновники і керівники органів місцевого самоврядування католицького віросповідання в білоруських губерніях становили абсолютну меншість, їх діяльність нечасто приводила до загострень міжконфесійних відносин. Так, на 1 січня 1912 р. в 210 ділянках 35 білоруських повітів посаду земських начальників займали 9 католиків (4,3%) [Талмачова, 2019, с. 259]. У листі Віленського, Ковенського і Гродненського генерал-губернатора (у 1884 – 1893 рр. – І. С. Каханов) Гродненському губернатору (у 1883 – 1890 рр. – О. М. Потьомкін) від 27 липня 1886 р. містилася задача «доручити міровим посередникам і справникам піклуватися про те, щоб посадові особи волосних правлінь і поліцейські чини були православної віри». У документі повідомлялося, що в більшості волостей писарі вже були православними. Що стосується поліцейських урядників-католиків, то в Гродненській губернії їх було найменше (3%). Для порівняння, у Віленській губернії число урядників, що належали католицької конфесії, складало 34%, у Ковенській губернії – 11% [НІАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 8, д. 1678, л. 54–55 об.]. Однак представники низової ланки місцевого самоврядування в окремих випадках виступали як провідники шкідливої діяльності ксьондзів. У 1896 р. Гродненський повітовий справник повідомляв Гродненському губернатору (у 1890 – 1899 рр. – Д. М. Батюшков) про жителя села Стрільці І. Шумеля, який вирішив перейти з католицизму в православ'я. Це спровокувало конфлікт з місцевим соцьким, який заборонив іншим католикам (в тому числі батькові І. Шумеля) бути на весіллі чоловіка [НІАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 9, д. 629, л. 8]. Чиновники Земського відділу Міністерства внутрішніх справ в ході ревізії (1908 р.) виявили факти негативного ставлення до православного населення з боку земського начальника 5-ої ділянки Черіковського повіту Ракуси-Сущевського [Талмачова, 2019, с. 259].

Фанатична пропаганда католицизму, яка часто приймала форму розпалювання міжконфесійної ворожнечі, була характерна не тільки для ксьондзів, а й для деяких звичайних вірників. Так, архієпископ Литовський і Віленський Ювеналій (Половцев) 8 листопада 1899 р повідомляв Гродненському губернатору М. О. Добровольському про діяльність «головного агітатора латинської пропаганди серед православних в селі Селявічі Слоніського повіту» А. Бубена. Цей селянин був інвалідом (втратив ноги під час повстання 1863 – 1864 рр.), не міг займатися фізичною роботою. А. Бубен постійно закликав селян «не ходити в православну церкву, не бувати у сповіді і триматися твердо римсько-католицької віри». Висилка А. Бубена на 2 роки до Варшави (1899 р.) не мала ефекту [НІАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 9, д. 1025, л. 4–4 об.]. Більш детальна інформація про діяльність А. Бубена міститься в рапорті Слоніського повітового справника Гродненському губернатору (у 1901 – 1902 рр. – М. П. Урусов) від 29 січня 1901 р. Із 377 прихожан православної парафії А. Бубен «спокусив у латинську віру» 191 людину. Повернення А. Бубена з нетривалої висилки спровокувало нову хвилю його популярності: місцеві жителі вважали, що

«якби дії Бубена були протизаконні, його не повертали б із заслання на колишнє його місце проживання, в село Селявічі» [НІАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 9, д. 1025, л. 11–12]. У результаті А. Бубен був висланий до Одеси.

Ще один подібний резонансний випадок мав місце в містечку Логишин Пінського повіту Мінської губернії, більша частина жителів якого зараховувалася до «завзятих» в католицькій вірі. Серед жителів були і ті, хто бажав сповідувати православ'я. Про це вони повідомили в проханні Мінському губернатору (у 1886 – 1902 рр. – М. М. Трубецької) 18 липня 1893 р. Прохання не було підписано, тому що його автори «боялися переслідування». У документі повідомлялося, що група жителів містечка чинила різноманітні перешкоди особам, які прагнули сповідувати православну релігію, «провокуючи постійно до складання справ і листування, з вимаганням у кожного грошей, мабуть, для своєї корисливої вигоди» [НІАБ, ф. 295, оп. 1, д. 5726, л. 1–1 об.]. Пінський повітовий справник в рапорті губернатору підтвердив, що «група людей захопила владу над усім суспільством і головним чином керує підтриманням духу католицизму, вселяючи огиду до православ'я, підтримуючи надію виклопотати дозвіл сповідувати римсько-католицьку релігію, що доводиться тим, що сказані особи кілька разів зверталися з проханням до Синоду і до обер-прокурора про дозвіл сповідувати католицизм» [НІАБ, ф. 295, оп. 1, д. 5726, л. 4–5].

У 1905 р. відбулися значні зміни в законодавчій базі Російської імперії. Згідно з Указом «Про зміцнення початків віротерпимості» «відпадання від православної віри в інше християнське сповідання або врівчення не підлягало переслідуванню». Маніфест 17 жовтня 1905 р. проголошував і надавав політичні права і свободи, засновував законодавчий парламент. Інформація про ці нормативні правові акти в середовищі малограмотних жителів білоруських губерній часто поширювалася в значно зміненій формі, що стало однією з причин загострення міжконфесійних відносин.

Значна частина католицького духовенства білоруських губерній не стала чекати, коли «вперті» і «коливні», як це наївно припускали розробники Указу «Про зміцнення початків віротерпимості», самі почнуть звертатися з проханнями про повернення в католицтво. Ці ксьондзи стали активно пропагувати переваги своєї церкви над православ'ям, інтерпретуючи указ про віротерпимість з суто прозелітичною метою [Бендин, 2010, с. 297]. Так, Мінський губернатор П. Г. Курлов в листі до Департаменту духовних справ іноземних віросповідань повідомляв інформацію, отриману від архієпископа Мінського і Туровського Михайла (Темнорусова), про діяльність ксьондза Ново-Мишського костелу Новогрудського повіту А. Ганича: «Збуджуючи народні пристрасті, вселив велику ворожнечу між православними і католиками; блюзнірством і насмішками своїми ж робить спокуси серед православного населення, яке може перейти, внаслідок такої фанатичної діяльності Ганича, до перекинутих тлумачень Найвищого указу 17 квітня цього року про свободу віротерпимості і бачити в ньому заклик до переходу в католицтво»

[НІАБ, ф. 295, оп. 1, д. 5436, л. 55–55 об.]. Заклики А. Ганича ставали причинами сварок в сім'ях. Священик Полонської церкви М. Бабарика повідомляв Новоградському повітовому справнику: «У селі Тартакі в сімействі Л. Хіневича сталася сварка між батьком і сином, одруженим з католичкою, яка прийняла православ'я і побажала перейти з нього в католицтво» [НІАБ, ф. 295, оп. 1, д. 5436, л. 59]. У згаданому листі П. Г. Курлова в Департамент духовних справ іноземних віросповідань повідомлялося, що поведінка А. Ганича була типовою для католицького духовенства Мінської губернії: «Повідомляючи про вищевказане на розсуд Департаменту духовних справ іноземних віросповідань, вважаю за необхідне додати, що майже все духовенство Мінської губернії визивно тримає себе по відношенню до православних і російської народності, всіляко намагаючись схилити незміцнілий православний елемент місцевого краю в католицтво, спираючись при цьому в більшості випадків на хибне тлумачення Найвищого указу 17 квітня цього року» [НІАБ, ф. 295, оп. 1, д. 5436, л. 55 об.].

Типовий випадок агітації селян до переходу в католицтво був описаний в рапорті пристава 5-го стану Борисовського повіту Борисовському повітовому справнику (січень 1909 р.): «Ксьондз В. Пацевич з відкриттям у селі Хотаєвічі римсько-католицького костелу і призначенням його настоятелем на вербував собі через престарілих дівчат селянок-католичок, терціарок, через них веде в середовищі темних селян пропаганду до переходу з православ'я в католицизм. Дозвіл на перехід в католицизм запитується лише для форми і то після вже приєднання. Прохання пишуться завжди органістом костелу без відома прохача» [НІАБ, ф. 295, оп. 1, д. 7624, л. 33]. Аналогічні процеси відбувалися в Гродненській губернії. У листі Гродненського губернатора В. К. Кістера генерал-губернатору Віленському, Ковенському і Гродненському К. Ф. Кршівіцкому повідомлялося про діяльність настоятеля Велико-Ейсмонтського костелу Гродненського повіту Д. Яроша, який «вселяв селянам не підкорятися урядовим розпорядженням, змушував їх відкривати в селах таємні польські школи і всіма можливими засобами поселяв ворожнечу між католицьким і православним населенням. Пропагувати в цьому напрямку особливо сильно ксьондз Ярош почав з часу видання Найвищого Маніфесту 17 жовтня 1905 р. і пропаганди цієї не припиняє і в даний час. Внаслідок чого в селах виникла ворожнеча між католиками і православними, тому відносини між ними дуже загострилися, чого раніше не було». При цьому з метою пропаганди ксьондз використовував найнеймовірніші домисли: «Вихваляючи при цьому римсько-католицьку віру, Ярош говорив, що скоро католики будуть православних тягати за волосся, бо государиня імператриця повернула католикам всі права» [НІАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1055, л. 9–9 об.]. Для встановлення точного числа прихожан кожної з парафій Віленської римсько-католицької єпархії керуючий єпархією К. Міхалькевіч циркуляром від 15 жовтня 1908 р. поставив в обов'язок парафіяльному духовенству зробити в поточному році перепис. У багатьох селах зі змішаним православним і

католицьким населенням ксьондзами був здійснений перепис жителів православних і католиків, і всі ці особи були оголошені прихожанами костелів. За запевненням мінського губернатора О. Ф. Гірса (25 січня 1914 р.), подібний спосіб прилучення в католицтво православних практикувався ксьондзами протягом майже 4-х років (з 1905 р. по 1909 р.). Тільки після категоричного вказівки з боку Міністерства внутрішніх справ про сувору відповідальність за невиконання правил 1905 р. з 1909 р. ксьондзи починають бути більш стриманими і обережними. Згідно з Маніфестом 21 лютого 1913 р., майже по всіх справах про порушення Указу 1905 р. ксьондзам була дарована амністія. У Мінській губернії у вигляді експерименту цивільною владою було зроблено негласне розслідування стосовно кожної особи, яка подала зазначену заяву. Виявилось, що 90% заяв були подані на вмовляння ксьондзів, які самі або через своїх органістів склали і переписали їх [Ганчар, 2020, с. 281–282].

Найбільш резонансний міжконфесійний конфлікт початку ХХ ст. стався в містечку Зельва Волковського повіту Гродненської губернії. Ще в 1860-ті рр. недобудований костел містечка перейшов у користування православної парафії. У 1905 р. вийшло розпорядження Синоду, згідно з яким планувалося будівництво на цьому місці православного храму. Православні жителі Зельви на прохання священника І. Янковського взяли на себе доставку матеріалу на місце будівництва [НІАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1120, л. 1]. Однак виконати ці роботи в березні 1906 р. завадили католики Зельви: близько 200 осіб заблокували дорогу, обгрунтовуючи свої дії тим, що будівництво православної церкви нібито суперечило положенням Маніфесту 17 жовтня 1905 р. Переконавання пристава і поліції виявилися безрезультатними [НІАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1120, л. 13–13 об.]. Через кілька днів у Зельву знову прибув Волковський повітовий пристав. Він зустрівся з місцевими католицькими активістами, налаштованими вкрай фанатично: «Нехай нас уб'ють, нехай нас заріжуть, але ми не допустимо того, щоб на місці костелу була церква» [НІАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1120, л. 21].

8 квітня 1906 р. начальник Гродненського губернського жандармського управління в листі Гродненському губернатору В. К. Кістеру викладав своє бачення ситуації в Зельві. На думку чиновника, першопричиною проблеми могли стати нерішучі дії православної церкви і фанатизм католицького населення, посилений помилковим трактуванням Указу «Про зміцнення початків віротерпимості»: «З цього часу (1860-і рр. – О.К.) і до сьогодні православне духовенство не потурбувалося про звернення цієї будівлі фактично до православної церкви, вона так і залишалася в запущеному, недобудованому вигляді. Після указу про віротерпимість католики стали говорити про облаштування цієї будівлі в костел, і тільки тепер православне духовенство вирішило перебудувати її до церкви, на що і отримало від Синоду дозвіл. Дізнавшись про це, католики без дозволу поліції і явної участі духовенства встановили в цій будівлі кілька ікон і стали здійснювати молебні з хресними ходами навколо будівлі, знову-таки без

участі католицького духовенства. Ходять чутки і досить завзяті, що вони не допустять побудови православної церкви, поки їх до одного не переб'ють [НІАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1120, л. 25].

У подібній ситуації перспектива прямого зіткнення католицького населення Зельві з поліцією бачилася цілком передбачуваною. Трагічний інцидент стався 2 січня 1907 р. У поліцію і жандармів полетіли палиці і кілки, з натовпу почулися звуки револьверних пострілів. Були вбиті 6 осіб, 7 осіб отримали поранення [НІАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1120, л. 55, 61]. Показово, що в тих трагічних подіях брали участь католики з інших парафій. Ксьондз Кремяніцького приходу Волковиського повіту В. Войдак отримав лист від ксьондза із Зельві, після чого «делегував» туди місцевих селян «на допомогу своїм одновірцям» [НІАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1084а, л. 16].

На початку ХХ ст. помітно посилюється зв'язок католицької церкви з польською національною ідеєю. Деякі католицькі хресні ходи перетворювалися в політичні маніфестації. Подібні випадки мали місце, зокрема, в містечку Кам'янка (1 жовтня 1906 р.) і в м. Мости (24 червня 1907 р.) Гродненського повіту. Учасники хресного ходу несли з собою ікони, хоругви, прапори в польських національних кольорах. Гродненський повітовий справник вкрай негативно оцінював хресний хід у Кам'янці: «Група вершників прибула в містечко Кам'янка з хресним ходом безсумнівно з відома і згоди настоятеля Кам'янського костелу ксьондза Б. Яроцького з метою більш наглядного проведення в життя ідей нової ери польського панування серед місцевого білоруського населення. Мала вигляд ніби національної польської гвардії і зробила на місцеве населення досить серйозне враження в сенсі нового польського панування в цьому краї» [НІАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1110, л. 3].

Дані перепису 1897 р. свідчать, що польська мова не була рідною для більшості католиків білоруських губерній. У той же час багато місцевих ксьондзів прагнули поширити на своїх прихожан модель польської національної ідентичності. Після оприлюднення Указу «Про зміцнення початків віротерпимості» (17 квітня 1905 р.) багато ксьондзів, посилаючись на даний правовий акт, стали вимагати права викладання в народних училищах Закону Божого природною мовою учнів (в їхньому розумінні – польською). Проте, згідно з особистим роз'ясненням Гродненського губернатора, слід було надавати перевагу відомостям про мову місцевого населення, які повідомляли посадові особи поліції та волосні правління. Наприклад, стосовно ситуації у 2-й земській ділянці Гродненського повіту поліція повідомляла: «Населення складається виключно з білорусів, які

говорять своєю природною білоруською мовою, тому Закон Божий учням римсько-католицького сповідання в народних училищах, розташованих у районі 2-ї земської ділянки, може викладатися лише їхньою природною мовою» [НІАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1080, л. 25–25 об.]. Аналогічна ситуація склалася у Верейківському парафіяльному училищі Волковиського повіту. Викладач римсько-католицького віросповідання ксьондз В. Лавринович організував освітній процес польською мовою. Однак у донесенні пристава 4-го стану Волковиського повіту (23 серпня 1905 р.) наголошувалося: «Всі жителі Вереск – білоруси, немає жодного католика, який належав би до польської народності та розмовляв би польською мовою» [НІАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1090, л. 65]. Насправді в більшості випадків навчання білорусів-католиків велося російською мовою. Цей факт зазнав різкої критики на сторінках видання «Dwutygodnik Djecezjalny». Однак як альтернатива пропонувалася не білоруська мова, але збереження катехизації польською мовою [Киселев, 2021, с. 11].

Висновки. Таким чином, архівні документи свідчать, що практики мирного співіснування православного та католицького населення білоруських губерній Російської імперії, що склалися у багатьох населених пунктах, наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. піддавалися ревізії, передусім, з боку фанатично налаштованих представників католицького духовенства, заклики яких до міжконфесійного роз'єднання мали певний відгук. При цьому місцеві жителі часто побоювалися повідомляти чиновникам про зловживання католицьких священнослужителів своїм моральним авторитетом. Багато католицьких священників вважали місцеве білоруське населення об'єктом поширення польської національної ідентичності. Внаслідок діяльності священнослужителів католики (або з власної волі, або через страх перед своїми пастирями) схилилися до більш закритого способу життя: ігнорували представників місцевої влади та інтелігенції, мінімізували контакти з православними, дозволяли явні та приховані прояви ворожості та агресії на їхню адресу. Варто зазначити, що в деяких випадках дії православних священників і парафіян також спричиняли міжконфесійні конфлікти. У білоруських губерніях на початку ХХ ст. спостерігався помітний дрейф моделі взаємин між католиками та православними від системи координат «свій – інший» до системи «свій – чужий», у більшості випадків детермінований прозелітичною та пропагандистською діяльністю католицького духовенства. Перспективи подальших досліджень бачаться у проведенні компаративістського аналізу конфесійної та національно-культурної ситуації в Білорусі та інших поліконфесійних регіонах.

Список використаних джерел

- Бендин, А. И., 2010. *Проблемы веротерпимости в Северо-Западном крае Российской империи (1863 – 1914 гг.)*, Минск: БГУ, 439 с.
- Ганчар, А. И., 2020. Способы причисления к католичествому православных на территории Беларуси (1905 – 1913 гг.), *Современные технологии сельскохозяйственного производства: сборник научных статей по материалам XXIII Международной научно-практической конференции (Гродно, 2020 г.): экономика, бухгалтерский учет, общественные науки*, Гродно: ГГАУ, 2020, с. 281–283.
- Киселев, А. А., 2021. Представления о православии на страницах католической прессы начала ХХ в. (на примере «Dwutygodnika Djecezjalnego»), *Гісторыя і грамадазнаўства*, № 3, с. 7–12.

- Линкевич, В. Н., 2008. *Межконфессиональные отношения в Беларуси (1861 – 1914 гг.)*, Гродно: ГрГУ, 105 с.
 Национальный исторический архив Беларуси в г. Гродно (НИАБ в г. Гродно), ф. 1, оп. 18, д. 1053.
 НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1055.
 НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1080.
 НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1084а.
 НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1090.
 НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1110.
 НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1120.
 НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1166.
 НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1297.
 НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 1883.
 НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 18, д. 849.
 НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 8, д. 1678.
 НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 9, д. 1025.
 НИАБ в г. Гродно, ф. 1, оп. 9, д. 629.
 Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ), ф. 1781, оп. 21, д. 19а.
 НИАБ, ф. 1781, оп. 5, д. 141.
 НИАБ, ф. 295, оп. 1, д. 5436.
 НИАБ, ф. 295, оп. 1, д. 5726.
 НИАБ, ф. 295, оп. 1, д. 7624.
 Талмачова, С. А., 2019. *Мясцовыя органы дзяржаўнага кіравання па рэалізацыі аграрнай палітыкі самадзяржаўя на тэрыторыі Беларусі*, Мінск: БДПУ, 2019, 344 с.
 Тройницькій, Н. А., 1903а. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Могилевская губерния*, Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних делъ, XVI, 276 с.
 Тройницькій, Н. А., 1903б. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Витебская губерния*, Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних делъ, XIV, 283 с.
 Тройницькій, Н. А., 1904а. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Гродненская губерния*, Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних делъ, XVI, 319 с.
 Тройницькій, Н. А., 1904б. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Минская губерния*, Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних делъ, XVI, 243 с.

References

- Bendin, A. I., 2010. *Problemy veroterpimosti v Severo-Zapadnom krae Rossijskoj imperii (1863 – 1914 gg.) [Problems of Tolerance in the North-Western Territory of the Russian Empire (1863 – 1914)]*, Minsk: BGU, 439 s. (in Russian).
- Ganchar, A. I., 2020. *Sposoby prichislenija k katolicestvu pravoslavnyh na territorii Belarusi (1905 – 1913 gg.) [Methods of reckoning Orthodox Christians as Catholic on the territory of Belarus (1905 – 1913)]*, *Sovremennye tehnologii sel'skhozjajstvennogo proizvodstva: sbornik nauchnyh statej po materialam XXIII Mezhduнародной nauchno-praktičeskoj konferencii (Grodno, 2020 g.): jekonomika, buhgalterskij učet, obshhestvennye nauki [Modern technologies of agricultural production: a collection of scientific articles based on the materials of the XXIII International Scientific and Practical Conference (Grodno, 2020): economics, accounting, social sciences]*, Grodno: GGAU, 2020, s. 281–283 (in Russian).
- Kiselev, A. A., 2021. *Представления о православии на страницах католической прессы начала XX в. (на примере «Dwutygodnika Djecezalnego») [Representations of Orthodoxy on the pages of the Catholic press at the beginning of the 20th century. (for example «Dwutygodnika Djecezalnego»)]*, *Gistoryja i gramadnaznavstva [History and Social Studies]*, № 3, s. 7–12 (in Russian).
- Linkevich, V N., 2008. *Mezhkonfessional'nye otноshenija v Belarusi (1861 – 1914 gg.) [Interfaith relations in Belarus (1861 – 1914)]*, Grodno: GrGU, 105 s. (in Russian).
- Nacional'nyj istoričeskij arhiv Belarusi v g. Grodno (NIAB v g. Grodno), f. 1, op. 18, d. 1053 [National Historical Archives of Belarus in Grodno (NHAB in Grodno), f. 1, descript. 18, case. 1053] (in Russian).
- NIAB v g. Grodno, f. 1, op. 18, d. 1055 [NHAB in Grodno, f. 1, descript. 18, case. 1055] (in Russian).
- NIAB v g. Grodno, f. 1, op. 18, d. 1080 [NHAB in Grodno, f. 1, descript. 18, case. 1080] (in Russian).
- NIAB v g. Grodno, f. 1, op. 18, d. 1084a [NHAB in Grodno, f. 1, descript. 18, case. 1084a] (in Russian).
- NIAB v g. Grodno, f. 1, op. 18, d. 1090 [NHAB in Grodno, f. 1, descript. 18, case. 1090] (in Russian).
- NIAB v g. Grodno, f. 1, op. 18, d. 1110 [NHAB in Grodno, f. 1, descript. 18, case. 1110] (in Russian).
- NIAB v g. Grodno, f. 1, op. 18, d. 1120 [NHAB in Grodno, f. 1, descript. 18, case. 1120] (in Russian).
- NIAB v g. Grodno, f. 1, op. 18, d. 1166 [NHAB in Grodno, f. 1, descript. 18, case. 1166] (in Russian).
- NIAB v g. Grodno, f. 1, op. 18, d. 1297 [NHAB in Grodno, f. 1, descript. 18, case. 1297] (in Russian).
- NIAB v g. Grodno, f. 1, op. 18, d. 1883 [NHAB in Grodno, f. 1, descript. 18, case. 1883] (in Russian).
- NIAB v g. Grodno, f. 1, op. 18, d. 849 [NHAB in Grodno, f. 1, descript. 18, case. 849] (in Russian).
- NIAB v g. Grodno, f. 1, op. 8, d. 1678 [NHAB in Grodno, f. 1, descript. 8, case. 1678] (in Russian).
- NIAB v g. Grodno, f. 1, op. 9, d. 1025 [NHAB in Grodno, f. 1, descript. 9, case. 1025] (in Russian).
- NIAB v g. Grodno, f. 1, op. 9, d. 629 [NHAB in Grodno, f. 1, descript. 9, case. 629] (in Russian).
- Nacional'nyj istoričeskij arhiv Belarusi (NIAB), f. 1781, op. 21, d. 19a [National Historical Archives of Belarus (NHAB), f. 1781, descript. 21, case. 19a.] (in Russian).
- NIAB, f. 1781, op. 5, d. 141 [NHAB, f. 1781, descript. 5, case. 141] (in Russian).
- NIAB, f. 295, op. 1, d. 5436 [NHAB, f. 295, descript. 1, case. 5436] (in Russian).
- NIAB, f. 295, op. 1, d. 5726. [NHAB, f. 295, descript. 1, case. 5726] (in Russian).
- NIAB, f. 295, op. 1, d. 7624 [NHAB, f. 295, descript. 1, case. 7624] (in Russian).
- Talmachova, S. A., 2019. *Mjascovyja organy dzjarzhavnaga kiravannja pa realizacyi agrarnaj palityki samadzjarzhavja na terytorii Bjelarusi [Local government bodies for the implementation of the agrarian policy of the autocracy in the Belarusian lands]*, Minsk: BДPU, 2019, 344 s. (in Belarusian).

Trojnitskij, N. A., 1903a. *Pervaja vseobshhaja perepis' naselenija Rossijskoj imperii 1897 g. Mogilevskaja gubernija* [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897. Mogilev province], Sankt-Peterburg: Izdanie Central'nago statisticheskago komiteta Ministerstva vnutrennih'' del'', XVI, 276 s. (in Russian).

Trojnitskij, N. A., 1903b. *Pervaja vseobshhaja perepis' naselenija Rossijskoj imperii 1897 g. Vitebskaja gubernija* [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897. Vitebsk province], Sankt-Peterburg: Izdanie Central'nago statisticheskago komiteta Ministerstva vnutrennih'' del'', XIV, 283 s. (in Russian).

Trojnitskij, N. A., 1904a. *Pervaja vseobshhaja perepis' naselenija Rossijskoj imperii 1897 g. Grodnenskaja gubernija* [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897. Grodno province], Sankt-Peterburg: Izdanie Central'nago statisticheskago komiteta Ministerstva vnutrennih'' del'', XVI, 319 s. (in Russian).

Trojnitskij, N. A., 1904b. *Pervaja vseobshhaja perepis' naselenija Rossijskoj imperii 1897 g. Minskaja gubernija* [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897. Minsk province], Sankt-Peterburg: Izdanie Central'nago statisticheskago komiteta Ministerstva vnutrennih'' del'', XVI, 243 s. (in Russian).

SUMMARY

AGGRAVATION OF INTERFAITH RELATIONS IN THE BELARUSIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE (LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY) IN THE LIGHT OF ARCHIVAL DOCUMENTS

Oleg Kazak

Candidate of History, Associate Professor at the Department of Political Science, Belarusian State Economic University, Minsk

The article analyzes various aspects of the relationship between the largest confessional groups of the Belarusian provinces of the Russian Empire (Orthodox and Catholics) in the late 19th – early 20th centuries in the context of the implementation of the models of self-identification «our – other» and «our – alien». Particular attention is paid to the characteristics of the activities of Catholic clergy and fanatical parishioners to incite interfaith hostility (insults to representatives of another confession, unfounded calls for conversion to Catholicism, erroneous interpretation of the Decree «On strengthening the principles of religious tolerance» and the Manifesto of October 17, 1905, and etc.). The authority that Catholic priests had among the parishioners often caused the latter to be hostile to their neighbors of other faiths. The article provides many examples of the fact that the appearance of fanatical priests in a certain area often disrupted the peaceful, conflict-free course of religious life. At the same time, there were cases when the erroneous actions of Orthodox priests and ordinary parishioners became a catalyst for the exacerbation of interfaith relations. The article provides factual evidence of the propaganda activities of Catholic priests in the Polish national spirit, analyzes the reaction of the authorities to it. The most resonant conflict between Catholics and Orthodox at the beginning of the twentieth century is described in detail – an episode in the town of Zelva, Volkovysk district, Grodno province. The basis of the source base of the article was made up of documents of the National Historical Archives of Belarus and the National Historical Archives of Belarus in Grodno. This article can be useful for specialists in history, students, everyone interested in the problems of religious and national relations in European countries. We see prospects for further research in this area in a comparative analysis of the situation in Belarus and other regions of Central and Eastern Europe of the 20th – 21st centuries, mixed in confessional and ethnic terms.

Keywords: Orthodox, Catholics, interfaith relations, conflicts, propaganda.